

түскеннен кейінгі қалыптасқан тұрақты жүйесінің сезімдік – символдық мәні былайша қалыптасқан : түн – дамыл алу мен ләззатқа бататын кез; күндіз – еңбек ететін кез, әрі ояну мен жаңа күннің басталуы көбіне – кейде жаңа өмірдің басы да болып табылады.

Дени Дидроның «Данышпандық туралы» мақаласындағы «данышпан адам қашанда өзінің не үшін тәуекел ететінін біледі, осынысына деген ішкі қарсылық пен жаратуын өзінің еш қаперіне алмайды, өйткені, ондай ой оның басында бұрыннан пісіп жетілген» [7,215-б.] – деген пікірі «Ақын» бейнесінің тәуекелшілдігін берудегі Абай, Шәкәрім, және Мәшһүрдің орыс романтиктеріндегі ортақтастық пен айырмашылықты дәл ашып бере алады. Өйткені, орыс романтиктерінің «ақыны» қоғамды өзгерткісі келсе, Абайдың, Шәкәрімнің, және Мәшһүрдің поэзиясындағы «ақыны» – ел психологиясын (құлдық сананы) өзгертіп, бодандықтан арылуды алдына мақсат етіп қойғандығы қозғалады.

Қорытынды. Иассауи туған, Фараби туған топырақ Абай, Шәкәрім және Мәшһүр – Жүсіп арқылы жаңарған исламдық, түркілік, ұлттық идеялармен қайыра түледі. Абай толғаған ұлттық ойлаудың «толық адам» туралы концепциясын ғұламалар әрқайсы өзіне тән ерекшеліктерімен жырлады. Олардың алуан түрлі ой-арналарының бір мақсатта, бір идеядатоғысатындықтары да бар екені әдеби қауымға белгілі. Қазақ әдебиетіндегі сол дәуірдегі қаламгерлердің мифопоэтикалық шеберлігін қалыптастырып мәңгі жасайтын әдеби туындыларды өмірге әкелді. Түйіндей айтсақ, реализм мен романтизм әдістері негізінде қаламгерлеріміз тамаша мифтік нақыштағы әдеби дәстүрді кейінгі ізбасарларына аманаттап кетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – ҚМКӘБ, А., 1959. 208 б.
- 2 Ибсен Г. Собр. Соч. т.IV, Изд. Гослитиздат М., 1958.365 стр.
- 3 Х. Сүйіншіәлиев. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, Санат, 2006.
- 4 Ж. Тілепов. «Абайдың «Ескендір поэмасы және тарихы» мақала, Абай институты хабаршысы. 1987 ж.
- 5 С. Қондыбай. Арғықазақ мифологиясы. Бірінші кітап.- Алматы: Даик-пресс, 2004 ж.404б.
- 6 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. 2 – е изд. М., 1986.512стр.
- 7 Дидро Д. Эстетика и литературная критика пер. с фр./ сост. Мих. Лифшица; Ред.пер. Черневич,/ М.: Худож.лит. 1980. 659 с.

References:

1. Äuezov M. Är jyldar oilary. – QMKÄB, A., 1959. 208 b.
2. İbsen G. Sobr. Soch. t.IV, İzd. Goslitizdat M., 1958.365 str.
3. H. Süimşäliev. Qazaq ädebietinñ tarihy. –Almaty, Sanat, 2006.
4. J. Tilepov. «Abaidyñ «Eskendir poemasy jäne tarihy» maqala, Abai instituty habarşysy. 1987 j.
5. S. Qondybai. Arğyqazaq mifologiasy. Birinşi kitap.- Almaty: Daik-pres, 2004 j.404b.
6. Bahtin M.M. Estetika slovesnogo tvorcestva. 2 – e izd. M., 1986.512str.
7. Didro D. Estetika i literaturnaia kritika per. s fr./ sost. Mih. Lişşisa; Red.per. Chernevich,/ M.: Hudoj.lit. 1980. 659 s.

МРНТИ 17. 07. 31

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.65>

Ержанова С.,¹ Жутаева А.²

^{1,2} ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АПОЛИТТИК КӨЗҚАРАС ПЕН ЭСТЕТИКАЛЫҚ ӘСЕР

Аңдатпа

Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы автордың негізгі ойы төңірегіндегі көзқарасы мен оқырманға әсерінің өзара байланысы турасында айтылады. Қазіргі қазақ прозасында постмодернизм белгілері мен оған тән штрихтар кеңінен көрініс табады. Соның ішінде аполиттік көзқарас пен эстетикалық әсер автор мен оқырман арасында тығыз байланыс орнатады. Автордың көркем

шығарманы жазу барысындағы айтылар ойдың негізін беруі – оның аполиттік көзқарасына тікелей байланысты. Автордың жеке көзқарасы шығарма тақырыбы мен идеясына басты негіз болып саналады. Оқырман автордың дүниетанымы яки көзқарасы арқылы эстетикалық әсер алады. Екі категория бірлесе отырып, көркем шығарманың өзектілігін танытады. Бұл – қазіргі қазақ прозасына тән постмодернистік белгілер.

Мақалада қазіргі қазақ әдебиетіндегі постмодернизм көріністерінің детальдық және менталитеттік аражігі ажыратылып, олардың прозадағы көрініс тапқан сюжеттері қарастырылған. Жазушы лабораториясының негізгі мәселелері талданып, постмодерндік бағыттың басты идеясы талқыланады.

Түйін сөздер: аполиттік көзқарас, нарратология, когнитивизм, эстетикалық ой, имплицитті автор, эксплицитті автор

Yerzhanova S.,¹ Zhutayeva A.²

*^{1,2} Kazakh National University named al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan*

APOLITICAL APPROACH AND AESTHETIC EFFECT IN CONTEMPORARY KAZAKH PROSE

Abstract

This article deals with the relationship between the author's view concerning the main idea and its impact on the reader in contemporary Kazakh prose. Features of postmodernism and its characteristic features are widely reflected in contemporary Kazakh prose. Particularly, an apolitical view and aesthetic effect establish strong connection between author and reader. The author's apolitical point of view (approach) is directly related to the conveying the main points of idea in the process of writing. The personal opinion of the author is the main foundation for the theme and ideas of the work. The reader receives an aesthetic impression from the author's worldview. Two categories, integrating, convey to us the relevance of a work. All these are postmodern features inherent in modern Kazakh prose.

This article identifies the differences in the detailed and mental picture of the post-modernism of modern Kazakh literature and also describes their manifestations in prose scenes. The author analyzed the main problems of the writer's laboratory and discussed the idea of a postmodernist trend.

Keywords: apolitical view, narratology, cognitive science, aesthetic idea, implied author, explicit author

Ержанова С.,¹ Жутаева А.²

*^{1,2} Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

АПОЛОТИЧНЫЙ ПОДХОД И ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается взаимосвязь взглядов автора на основную идею и ее влияние на читателя в современной казахской прозе. Признаки постмодернизма и его характерные черты широко отражены в современной казахской прозе. В частности, аполитичный подход и эстетический эффект устанавливают тесную связь между автором и читателем. Подача основы идеи автора в процессе написания произведения напрямую связана с его аполитичной точкой зрения. Личное мнение автора является основным фундаментом для темы и идей произведения. Читатель получает эстетическое впечатление от мировоззрения автора. Две категорий интергируясь, доносят нам актуальность художественного произведения. Все это – постмодернистские признаки присущие современной казахской прозе.

В данной статье определяются различия детальной и менталитетной картины постмодернизма современной казахской литературы, также рассмотрены их проявления в прозаических сюжетах.

Автор проанализировал основные проблемы лаборатории писателя и обсудил идею постмодернистского направления.

Ключевые слова: аполитичный подход, нарратология, когнитивизм, эстетическая мысль, имплицитный автор, эксплицитный автор

Кіріспе. Сөйлемдегі өмір мен сөйлемнің өмірі бірікпегесін – тірі тіркес тумады. Өмірдің тамыр солқылы мен сөйлемнің тамыр солқылын лингвистикалық проза ғана қоса алады, [1., 68]- деп пікір білдіреді Асқар Сүлейменов. Расында, поэзияға қарағанда проза жазу кез келген әдебиетші қауымға оңайға соға қоймасы анық. Біз көбіне шығарманың мазмұнына, яғни сюжетіне мән беріп кетеміз. Сол сюжеттен өзіндік ой түйіп, өзімізше әсер алуға тырысамыз. Алайда кез келген шығарманың баяндалуында автордың ішкі жан-дүниесіне баса назар аударуымыз шарт. Автордың тақырып таңдаудағы ізденісі, шығарма барысында өзіндік көзқарасы, жалпы алғанда жазушы өзін қандай автор ретінде көреді, позициясы қандай деген сұрақтарға жауап беруі керек. Қазіргі қазақ прозасына тән кез келген әңгіме жанры болмасын, повесть жанры болмасын ол жердегі авторға тән аполиттік көзқарасы мен оқырманға берер эстетикалық әсері қаншалық шығарманың өн бойында көрініс береді? Осы орайда біз авторды, оған тән нарративтік ерекшеліктерді саралай алуымыз шарт. Проза – әдебиеттің бүтін бір болмысы, жазушының ішкі сезімі. Кез келген прозаны баяндалу формасына сай ерекшеліктерін зерттеу, ішкі ойдың негізгі қатпарына барлау жасай отырып, автор санасының шығармадағы көрінісін, сөз бен сөзді қиыстырудағы шеберлігін, образды сөз астарындағы философиялық және эстетикалық ойды білдіре алу қабілетін, шығарма желісіндегі кейіпкердің характерін көрсете алуын талдай алуымыз қажет. Автордың өзі таным мәселесіне келгенде оқырманға белгілі бір межедегі дүниедегі жеткізгісі келеді. Алайда оқырман автор ойын түрлі деңгейде түйсініп жатады. Біреу шығарма барысында адамдардың жай ғана әрекеті арқылы ой түйсе, енді біреу сол жердегі диалогтар арқылы автор көзқарасына шолу жасайды. Келесі оқырман идеяға ғана мән береді. Автор оқырман пікіріне мән берер болса, өзінің танымындағы дүниеден ажырап қалуы мүмкін. Сол үшін де шығармада автор жоғалады, автор өлімі деген секілді тіркестер кеңінен қолданып жүр. Қазіргі постмодернистік шығармаларға тән белгілерден автордың өзін имплицитті автор және эксплицитті автор деп қарастырамыз. Шығарманы баяндау инстанциясында автор өзін таныта алады, позициясы айқын, оқырманмен жасырын ойын ойнамайды, яғни, абстрактілі түрде шығарманың әр жерінен мен мұндалап көрініп отырады. Осындай талаптар орындалса, ол – имплицитті автор. Шығармадан оқырман автор образын бірден тауып ала алады. Сонымен қатар имплицитті автор өз принциптерінен оқырман пікірі үшін қозғала қоймайды. Имплицитті автор үшін шығарманың өзегі – автордың өзінің танымындағы ой желісі. Сол орайда автор өзі де оқырманның рөліне ене алады. Шығарманы жүйелі түрде оқу барысында оқырманның санасына орнығатын ұғым мәселесі де имплицитті автор ойының жемісі болып саналады. Белгілі ақын неміс ақыны В.Гете өз пікірінде былай деп: “Өз шығармаларында әрбір жазушы белгілі бір дәрежеде, тіпті еркінен тыс өзін бейнелейді”, - ой өрбітеді. Шындығында, кез келген көркем шығарманы әдеби тұрғыдан талдау барысында автордың өзін оңай көруге болады. Осы төңірегінде В.В.Стасов: “Кез келген көркем туынды оны жасаушының ақиқат айнасы, онда өзінің тұлғасын жасырып қалу ешкімнің қолынан келмейді” [2., 183], - дейді. Сол үшін де автор баяндау мәселесі болмасын, шығармаға тақырып қоюда да, кейіпкердің мінезін ашуда да өз лабораториясына сүйене отырып, аполиттік көзқарасы мен оқырманға деген эстетикалық әсерін ерекше назарға алады. Аполиттік көзқарас дегеніміз не?

Әдістемелер. Аполиттік көзқарас дегеніміз – өзі өмір сүретін ортаның белгілі бір заңдылығына, ережесіне бағынбай, қоғамның пікіріне бас ұрмай, көп жағдайда өз танымындағы яки өзінің қабылдау ресурсына сай пікір білдіру немесе көзқарас таныту. Аполиттік терминін көп жағдайда саясатта қолданып жатады. Мемлекеттің құзырлы органдарына, ережесіне немқұрайлылық таныту мәселесінде осы сөзді көп қолданып жатады. Ал әдебиеттанудағы аполиттік көзқарас мәселесі автордың біреумен ой санастырмай өз қалауының нәтижесінде көркем желіні құрастырып шығуын айтамыз. Қазіргі қазақ прозасында постмодернистік ағымның еншісінде шығарма жазуға қалам тербеп жүрген жазушылар өте көп. Солардың көпшілігі дерлік өз шығармаларында аполиттік көзқарас танытады. Олар үшін сюжет, сөйлемдердің құрылымы, оқырманның біртарапты көзқарасы көп аса маңызды емес. Автор бұл жерде жан қалауы арқылы аполиттік көзқарас танытып жатады. Қазіргі қазақ прозасына, сол жердегі аполиттік көзқарастың орын алуына зер салар болсақ, Мерей Қосын, Досхан Жылқыбай сынды жас қаламгерлердің шығармаларын негізге алуымызға болады.

Досхан Жылқыбайдың “Квант” әңгімесін әдеби тұрғыда талдайтын болсақ, автор өз шығармасын қарапайым екінші жақтан баяндап бастайды[3]. Сюжет желісі байланысу жүйесіне енген шақта автор нарратор қалыпқа енеді де, бірінші жақ арқылы өзін көрсетсе, кейде тіпті үшінші жақтан кейіпкер арқылы да көрініс тауып жатады. Оқырман автор ойын белгілі бір тізбек арқылы қуып жете алмайды. Оқырман өз ойымен басқа жақта, автор ойы басқа жақта қиылыспай жатуы да – осы квант сәулелері секілді. Автор жиырмасыншы ғасыр секілді әлеуметтік тақырыпқа жүгініп, сол тақырып төңірегінде ой қозғаудан қашық. Десе де бұл деп отырғанымыз шығарманы әлеуметтік деңгейді көрсетуден жұрдай деген сөз емес. Себебі, кез келген көркем шығармада әлеуметтік дүние қалайда көрініс табады. Аполиттік көзқарас ұстанды деген күннің өзінде автор қоғамнан жырақтай алмайды. Дәл сол секілді “Квант” әңгімесі де саяси шеңбер ережелерінен алшақ, идеологиялық мақсат көрсетуден қашық шығармалардың бірі. Шығарманың өзегінен автордың философияға, одан кейін психологияға ретімен жүгінетінін көреміз. Алайда, автор өз танымын, өз тұжырымын өзгертпегенін, шығармада негізгі ойды көрсетер тұста ұстанымына берік болғандығын бірден аңғаруға болады. Шығарма Бекбол мен Кәмиланың екеуара диалогтары арқылы, кейін жеке-дара монологтары арқылы, кейін тіпті түс көрудегі гипотезалары арқылы өріледі. Автордың тағдыр мәселесінде мыңдаған адамның өмірі бір сәтте түйісіп, кейде параллель күйінде қатар жылжып, кейде бұрылыс жасайтынын, адам егер физика заңдылықтарын түйсінгені сынды өмірдің де заңдылықтарын аңғара алатындай күшке ие болса, өткен мен бүгіннің өзінің арасында үлкен байланыс барын ұға алады. Мыңдаған ядролар молекулалар жарылған сайын еселене түскені сынды адамның ойы да ой мен ойды ұштастырғанда бір негізді идеяға жол аша алады. Шығарма екі тарапты сюжетті бір-бірінен қалыс қалдырмай баяндап отырғандай әсер сыйлайды. Шындығында автор бір ғана кейіпкер арқылы бір негізгі идеяны ғана ұсынған. Адам санасы үнемі жарылыстан, өткенді ойлау арқылы ой түюден тұрады. Автор квант сызығы арқылы адам тағдырының да бейнесін жеткізгісі келген. Автордың шығарма барысындағы мына жолдарына назар аударсақ, “Тағдыр – таңдау ғой. Алдымызда мың-миллион жолдар бар. Тіпті, санамызда күнделікті қанша таңдау туындайды – сызылған сонша жолымыз бар секілді. Олардың бір-бірімен қиылысуы қажет емес. Квант секілді. Бір сәтте бірнеше жерде бола алады.”,- деген жолдар бар. Автор осы үзінді арқылы адам санасының жетістігі әлі де күрделі де қиын екендігін айқын көрсеткен. Сол үшін де болар, автор дәл осы әңгімеде аполиттік көзқарас танытады. Яғни оқырманның шығарманы жіті түсінуі емес, шығарманы жай ғана қабылдай алуына мән береді. Автор үшін бұл шығарманы түгел қоғамның, жас ерекшелігіне сай белгілі бір аудиторияның түсінуі де, олардың бір тарапты көзқарасы да маңызды емес. Автор өз танымындағы дүниені имплицитті тұрғыда шебер баяндап шығуды ғана жоспарлағанын аңғара аламыз. Ал енді дәл осы шығарманың оқырманға берер эстетикалық әсеріне қарай саралайтын болсақ, автор оқырманмен тікелей де, жанама да байланыс орната алған. Оқырман кей сәтте автордың танымына кіріп кетсе, кей сәтте танымнан тым жырақ, жай ғана мазмұнның көлеңкесінде ғана жүретін сәттер көптеп кездеседі. Оқырманды қызықтыратын әуелгі дүние – тақырып. Оның үстіне қазіргі қоғамда шығармаға көптеген оқырман тақырыбына қарап ден қояды. Содан кейін ғана сюжеттік желісіне, кейіпкердің ішкі-сыртқы сұлулығына, жазушының портрет пен пейзажды берудегі деталь мен штрихті көрсете алу ерекшелігіне, ең соңынан ғана мидағы жарылыстарына мән береді. Кей шығарманы бір оқығанан қабылдау қиынға соғатын сәттер болады. Яғни оқырман екінші оқығанда ғана өзі күткен әсерді, соның ішінде эстетикалық әсерді толық ала алады. Кей оқырман бірден шығармаға ден қоя салысымен өзі күткен әсерді алғанымен бөлісіп жатады. Ал енді кей оқырман мүлдем әсер алмағанын, соның кесірінен шығарманы соңына жеткізбегенін де айтып жатады. Оқырманға эстетикалық әсер сыйлайтын не?! Жалпы біздегі әдебиеттануда, соның ішінде көркем шығармадағы эстетикалық әсер қандай дәрежеде немесе қай деңгейде сараланады?

Эстетикалық әсер – эстетика сөзінің өзі гректің сезім, сезіну мағынасына шыққан термин. Ол философия ғылымының бір тармағы болып саналады. Біз көбіне сұлулықты, жоғары талғамды эстетикамен ұштастырып жатамыз. Әдебиеттанушы Мамбетов Жолдасбек өзінің “Әдебиеттің эстетикалық негіздері” еңбегінде эстетиканың тарихынан бастап, жалпы категорияларына дейін жіктеп жазып шыққан. Соның ішінде біз қарастырып отырған автордың оқырманға берер эстетикалық әсері деген не? Эстетикалық ой, эстетикалық көзқарас, эстетикалық талғамнан бөлек эстетикалық әсер де сезімдік категорияның қатарын құрайды. Белгілі ғалым Лессинг өзінің бір пікірінде: “көркем суреттің предметі – дене, ал поэзияның предметі – қозғалыс пен әрекет”, [4.,121]-дейді. Зер салар болсақ, сөзді қиыстыра білудегі предмет – шынымен қозғалыс пен әрекетке келіп тіреледі. Кез келген көркем шығармада бейнеленетін образдар легінің оқырман үшін әсері – оның

қозғалысы мен әрекетінде. Шығармада орын алатын қозғалыс адамның эмоциясына келіп тіреледі. Осы бір жерде Лессингтің тағы бір пікіріне тоқталып өтуге болады. Ол: “...мына нәрселер тұрақты болып қалады: уақыттың жүйелі өтуі – ақынға тән, ал кеңістік – суретшіге тән. Суреттеліп отырған заттың не кез келген детальдың тірі және толық образын оқырманға бар-жоғы бір сәт көрсету үшін бірінен кейін бірін тізбектеп суреттей беру ақын үшін қылқалам шеберінің шекарасына баса көктеп кіру, өз қиялын босқа жұмсау болып шығады.”,- дейді. Расында, бірінен кейін бірі суреттелген дүние оқырманға еш әсер сыйламайды. Керісінше, оқырман жалығып кетуге дейін жетеді. Оқырманға әсер сыйлайтын не? Автордың философиялық ой көріністерінің бөлшектері, цитаталарды әрекетке сай орынды қолдана алуы, кейіпкерлер диалогының эмоционалдылығы. Досханның әңгімесіндегі оқырманға сыйлайтын басты әсер – диалогтардың жандылығы. Авторлар көбіне диалог арқылы қозғалысты көрсете алмай жатады. Ал Досханның әңгімесінде оқырман диалог пен ішкі монолог арқылы әрекетті оңай аңғарады. Постмодернизмнің бүгінгі шығармаларға тән белгілері, яғни, саналы медитация мен дәйексөзді артефактілерді, саяси мәлімдемелер мен экономикалық есептеулерді, философиялық ойларды нақты жеткізе алудың өзі оқырманға эстетикалық әсер сыйлайды. Эстетика тек белгілі бір дүниеден сұлулық көрумен ғана шектелмейді. Эстетика адамға танымдық яки талғамға сай дүниені көрсетумен, ойландырумен, ой түйгізумен бағаланады. Кез келген шығарма барысында оқырманға эстетикалық әсер сыйлау қиын. Бұл тұрасында Мамбет Жолдасов былай дейді: “Эстетиканы меңгерудің қиыныдығының өзі оның бойында “от пен судың” қатар жүруінен болса керек” [4.,69]. Шындығында, кей оқырман эстетикалық әсерді жақсы әрекет пен жағымды кейіпкерден алса, кей оқырман керісінше, жаман әрекет пен жағымсыз кейіпкерден алып жатады.

Эстетика – адамның ой-санасы мен таным-түйсігі, сезіне алу нүктелері дүниені көре отырып, қабылдау ерекшелігіне қарай негізделген менталды және интеллектуалды процестерді зерттейтін ғылым. Адам санасы, танымы күніне мыңдаған ақпарат алмасады. Сол ақпараттың негізгі бірлігі – сөз. Ол санада кодталады. Кодталған дүние адамға түрлі әсер сыйлайды. Адам өз ойында кодталып яки өз танымында таңбаланған дүниені өзінің ойлау қабілеті, алған эстетикалық әсері, түйсінген философиялық ойының ерекшелігіне орай сана көрінісінің негізінде бейнелейді. Жазушының құдіреті сол – сөз арқылы оқырманға эстетикалық әсер сыйлауға қауқарлы.

Біздің мақала барысында негізге алатын тағы бір жас қаламгеріміздің бірі – Мерей Қосын. Автордың “Буве нүктесі” мен “Нерд” шығармаларындағы аполиттік көзқарас пен эстетикалық әсерге мән береміз. Досхан өз шығармасы арқылы аполиттік көзқарасын физика заңдылығымен және теологиялық тылсыммен байланыстырса, Мерей философиялық ой мен психоанализді көрсете отырып, аполиттік көзқарас танытады. Мерейдің Досханнан айырмашылығы – сезінуінде. “Буве нүктесі” шығармасында автор әрі эксплицитті, әрі имплицитті тұрғыдан қатар көрсетеді. Оқырман оны кейіпкер бойынан іздейді. Ал өзі оған қайшылық танытып тұрғандай. Біз шығарманы сюжет пен фабулаға қарай талдай алмаймыз. Себебі, автор тізбекті түрде баяндамайды. Мерейдің нарраторлық қабілетіне зер салар болсақ, ол баяндаудың ең қарапайым тәсілі арқылы оқырманға жоғары деңгейде жеткізе алған. Сириялық Аяның түстер тізбегіндегі әрекет бір жүйеге бағына ма? Автор осы тұста ойды оқырманға тастайды. Кейіпкердің ең бастысы әрекетін, қозғалысын, монологын берді. Ал қалған тұжырым оқырманның еншісіне қалады. Бұл жерден аңғаратынымыз – ойын принципінің іске қосылғандығы. Автор өз танымындағы дүниені еш пікірге яки еш қағидаға бағынбай жай ғана сезіну процесін жеткізгісі келді. Нәтижесінде аполиттік көзқарас қалыптасты. Бір оқырман қабылдауға икемді болса, келесі бір оқырман әңгіме жанрының дәл осы нұсқасын түсіне алмады. Біз бұл жерден постмодерндік философияның детальдарын да аңғара аламыз. Авторда белгілі бір мақсат бар, алайда жоспар жоқ. Әрекет бар, қатысым жоқ. Жан қалауы бар, паранойя жоқ[5]. Мерей Қосын Аяның түстері арқылы коллаж жинақтаған. Түс арқылы шығарманың түгел формасын жасақтауға тырысқан. Сонымен қатар шығарма барысында автордың маргинальдылық деңгейді шебер қолданғанын көреміз. Ол өзі түйсінген бірегей нормалар арқылы оқырманға әңгіме ұсынып отыр. Жиырмасыншы ғасырдың шығармалары секілді тапсырыспен, яки белгілі бір қоғам үні арқылы емес, автордың тікелей жан қалауы арқылы өмірге келген әңгіме екендігін көре аламыз. Сол үшін де автордың кей көзқарастары аполиттік деп айтуға келеді. Ал оқырманға берген эстетикалық әсерін айтар болсақ, автор түс арқылы ұсақтан іріге дейін, жасырыннан ашыққа дейінгі аралықты әдемі суреттейді.

Нәтижелер. Қазіргі қазақ прозасы – сюжет пен фабуланың үйлесімділігінен бұрын автор философиясында, автор танымындакөрініс тапқан штрихтарды негізге алады. Мақалаға негіз етіп алып отырған Мерей Қосын шығармалары да, Досхан Жылқыбай әңгімелері де тақырыптық тұрғыдан өзгеше. Сонымен қатар олар нарраторлық шеберлігін киберәдебиет жанрына сәйкес те көрсете алған.

Біз әдебиетті қазіргі таңда психологиямен байланыстырып жүрміз. Адамның таным кеңістігі, түйсігінің құбылу шкаласы, оның ой-санасының деңгейі, тіпті адамның иіс сезу, яғни сенсублизациялық қасиеті, кинестезиялық, синестезиялық іс-әрекеттері көркем шығарма сюжетіне арқау болып отыр. Бұрын бұл дүниелер тек ғылымның шеңберінде ғана зерттелді десек, қазір адам бойынан көрініс табатын қасиеттердің барлығы дерлік әдеби шығармаларда жиі талданады[6., 189]. Бұл үрдіс бастапқы уақытта, эксплицитті автор ретінде модернистік бағытты ұстана отырып, Оралхан Бөкейдің, Асқар Алтайдың, Төлен Әбдіктің шығармаларында кеңінен көрініс беріп жүрді. Ал қазір оның сыртқы формасы сюжетте, ал ішкі формасы постмодернистік бағыттың сарыны ретінде қазіргі қазақ прозасында кеңінен орын алып жүр. Екі бағыттың өз ерекшеліктері бар деген күннің өзінде де, шығарма желілерінің толық жүз пайыз бір бағытты ұстануы әлі де болса әдебиетте кездесе қоймады. Модернистік сарынның белгілері байқалған тұста, постмодернистік бағыттың детальдары қатарласып жүреді. Кейде романтизм астасса, кейде реализм кеңінен орын алып жатады. Бірақ шығарманың басым бөлігі қай бағыттың белгіленген ережелерінің формасын құраса, біз сол бағыт тұрғысында қарастыруға, талдауға тырысамыз. Авторда өзіндік аполиттік көзқарас болуы үшін оның санасында өзінің түсінігіне сай концепция, кез келген дүниеге деген құрылымдық жоспар болуы шарт. Кез келген авторлық концепцияның негізі – тағдырында болған кез келген қайғылы әрекетті оптимистік тұрғыдан қабылдай алуы. Соның нәтижесінде авторда аполиттік көзқарас қалыптасады. Ал оның нәтижесінде шынайы әрі сауатты шығарма өмірге келеді. Жазушы Таласбек Әсемқұлов өзінің бір сұхбатында былай деп: “Адам жазушы болу үшін сол адамның ішінде бір бақытсыздық, қанағатсыздық, рухани жетімдік болуы керек”, - пікір білдіреді[7.,214]. Осындай пікірдің нәтижесінде болар, автордың өзі де аполиттік көзқарас негізінде концептуалды шығарма туғыза алған. Қазіргі қазақ прозасындағы аполиттік көзқарас кез келген жазушыда бар деп айта аламыз. Себебі, бүгінгінің жазушылары белгілі бір өндірістің немесе тарихи шындықтың желісінен гөрі өздерінің ішкі жан-дүниесі, өздерін қоршаған ортаның дүниетанымына негіздеп, жеке концептілері арқылы шығарма жазады. Олардың шығармаларының сюжеті тұтастай сюжеттен емес, құрастырылған фрагменттерден құрылғандай әсер сыйлайды.

Талқылау. Жоғарыда айтып өткеніміздей, психоанализдің негізінде шығарманы белгілі бір ізбен жазу бүгінгі шығармаларда жиі кездесе қоймайды. Шығарма талқандалған дүние секілді басы мен аяғын оқырман өзі құрап алуға тырысады. Бүгінгінің жазушысына тән қасиет – темперамент. Олар формаға қызмет етпейді, олар таныммен ғана жазуға тырысады. Сол үшін де шығармалар желісі көбіне постмодернистік коллаж болып келеді. Ал бұл әдістердің барлығы дерлік оқырманға әсер қалдырады. Бүгінгінің оқырманы шығармадан өзін табуға тырысады. Автор да оқырманды сипаттауға тырысады. Алайда сенімсіздік, күдік деген дүние автор мен оқырман арасындағы – шартты байланыс. Сол үшін де бұл жерде ойын принципі жүзеге асып кетеді. Екі тарап бір-бірін іздеумен, күтумен, тыңдаумен ғана мәселені шеше алады. Қазіргі қазақ прозасы экспериментке сай қызмет етеді. Қазіргі оқырман да экспериментті жаны сүйеді. Себебі, біздің қоғам қарапайым ақпараттан жалығып, әдебиеттің өзінен психоанализ жасай алатын деңгейге жетті.

Қазіргі қазақ прозасындағы кез келген кейіпкерді алар болсақ, автор олардың сана табиғаты арқылы әлемді немесе сол әлемнің ішіндегі қоғамның бейнесін ашуға тырысады. Соның нәтижесінде ол авторлық ұстанымын кей жерде өзгертіп, кей жерде өз ұстанымдарын құрбан етеді. Психология көркем шығармада баяғыдан бар. Алайда оның иірімдері әр дәуірде әртүрлі деңгейде көрініс беріп отырды. “Ақбілектегі” психология жалпы қоғамға жат емес болса, “Шолпанның күнәсінде” қоғам екіге бөлінді, Оралханның “Ардағына” автордың ғана жаны аштығындай еді. Ал бүгінгі прозадағы, соның ішінде Досханның Камиласының, Мерейдің Аясының психологиясы бұрын-соңды қазақ әдебиетінде кездесе қоймаған құбылыстарға толы. [8.,142]. Бұл жерде екі автор да психология төңірегінде емес, психоанализ негізінде кейіпкер санасын оятқысы келді деп ойлаймын. Екі кейіпкер бір-біріне мүлдем ұқсамайды. Алайда екі шығармадағы қоғам бір-біріне ұқсас. Екі автор кеңістікті екі бөлек суреттегенімен, екеуіне де ортақ негіз – уақыт. Себебі, авторлардың өздері бірлесе өмір сүретін өз қоғамдарынан алшақтай алмаған. Екі автор да өзінің жұмбақ, бейтарап кейіпкері арқылы рухани дағдарысқа ұшыраған, қоғам адамдарының табиғатын ашуды көздейді. Аурудан айыға алмай жүрген қоғам жеке тұлғаның санасына сызат түсіреді. Ал санасы бұзылған адам қоғамнан оқшауланып өмір сүргісі келеді. Соның нәтижесінде түс көреді, ой жылдамдығы артады, екі әлемді көре алады, ми шеңбері торланады. Ал осындай әрекеттерден соң, психоанализ пайда болады. Бүгінгі әдебиет физикамен де, психологиямен, тіпті математикамен де тығыз қарым-қатынаста. Себебі, ақпараттық кеңістік қарыштап, оның жойқын күшін барлық саланы жаулап жатқанда, әдеби әлемге де тың

туындылар қажет болды. Соған сай, қазіргі қазақ прозасы жаңа форматқа сай жаңа мазмұнда көркем шығармаларды өмірге әкеле бастады.

Қорытынды. Біз қазіргі қазақ прозасындағы аполиттік көзқарас пен эстетикалық әсерді философия тұрғысында, психология негізінде, қала берді анализдік талдау барысында қарастыруға тырыстық. Қазақ прозасында, әсіресе егемендік алғаннан кейінгі прозаның сюжеттік, тақырыптық желісінде ірі өзгеріс, үлкен сілкіністер бар. Тек мазмұн мен форманы ғана қамтымай әр жазушы өзіндік қолтаңбасын, прозаға деген жеке кредосын таныта алған. Біз жоғарыда автордың персонаж таңдай алуын, автордың шығарма барысында өз басынан кешкен күйзелісін, шығарманың сюжеттік желісіндегі депрессивтік көңіл-күйді оқырман ретінде бірден аңғара аламыз. Автордың жеке концепциясы немесе суреткерлік қабілеті болса, оқырманның қабылдау инстинктісі бар. Оларға ортақ өзек – эстетикалық әсер. Автор оны бере алса, оқырман керісінше ала алуы қажет. Бұл да әдебиеттегі белгілі бір пропорция деп айта аламыз. Демек, автор да, оқырман да пропорция үшін жұмыс жасайды.

Бүгінгі таңда қазіргі қазақ прозасы өз аудиториясын мақсатты түрде жинап, сол аудитория шеңберіне сай қызмет етеді. Осыдан бір ғасыр бұрынғыдай жалпы қоғам үшін емес, жеке субъект үшін жаңа мазмұнда жанр тудырады. Бұл да бүгінгі заманның бір үдерісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сүлейменов А. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2006 ж. – 368 бет - кітап
- 2 Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. Сөз өнері. - Алматы: Санат, 2003.- 528 бет - кітап
- 3 Жылқыбай Д. «Квант» <https://adebiportal.kz/kz/news/view/21862> - интернет дереккөздерінен
- 4 Әдебиеттің эстетикалық негіздері: монография. - Алматы: Қазақ университеті, 2011. - 163 бет - монография
- 5 Қосын М. «Буве нүктесі» <http://tamyr.org//2702> - интернет дереккөздерінен
- 6 Ахметова А.М. Әдебиеттануда көркем концептінің зерттелу тарихы // Вестн. КазНПУ. Сер. Филологические науки – 2019. – Т. 1. № 2 - С. 188-190 – журналдарда жарық көрген мақалалар
- 7 Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары. - Астана: Елорда, 2001.- 312 бет - кітап
- 8 Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. - Алматы: Қазақ университеті, 2002.- 455 бет –кітап

References:

1. Süleimenov A. Şyğarmalarynyñ tolyq jinağy. – Almaty: Qazyğürt, 2006 j. – 368 bet – kitap
2. Qabdolov Z. Tañdamaly şyğarmalar. Söz öneri. - Almaty: Sanat, 2003.- 528 bet - kitap
3. Jylqybai D. «Kvant» <https://adebiportal.kz/kz/news/view/21862> - internet derekközderinen
4. Ädebiettiñ estetikalıq negizderi: monografiya. - Almaty: Qazaq universiteti, 2011. - 163 bet – monografiya
5. Qosyn M. «Buve nüktesi» <http://tamyr.org//2702> - internet derekközderinen
6. Ahmetova A.M. Ädebiettanuda körkem konseptiniñ zerttelu tarihy // Vestn. KazNPU. Ser. Filologicheskie nauki – 2019. – T. 1. № 2 - S. 188-190 – jurnaldarda jaryq körgen maqalalar
7. Käribaeva B. Qazırgı qazaq ädebietiniñ körkemdik damu arnalary. - Astana: Elorda, 2001.- 312 bet - kitap
8. Qazaq ädebietiniñ qysqaşa tarihy. - Almaty: Qazaq universiteti, 2002.- 455 bet -kitap

МРНТИ 17.82.32:

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.66>

Каримова Г.,¹ Сейсенбаева Ж.²

^{1,2} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

БОЛАТ ҚАНАТБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Аңдатпа

Мақалада әдебиет әлемінен ерте кетсе де артына құнды мұра қалдырған жазушы Болат Қанатбаевтың «Қырық күн шілде», «Теңізден ескен жел» атты шығармалары көркемдік, тақырыптық,